

РОЗДІЛ II ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*І. Дзира.
(м. Київ)*

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ У ХУДОЖНІХ ТВОРАХ П.КУЛІША

Важливе місце в багатогранній художній спадщині П.Куліша займають твори, присвячені минулому України, зокрема трьохсотрічній історії Запорізької Січі. Цією темою письменник цікавився протягом усього свого творчого шляху, починаючи з 1843 р., коли він працював над поемою “Україна”. Оцінку ролі Запоріжжя в українській історії знаходимо у багатьох художніх творах майстра слова різних родів і жанрів: романах, поемах, віршах, драмах тощо. Його погляди на козацтво відображено також у наукових працях (монографічних дослідженнях, статтях, рецензіях), спогадах та листуванні.

Історична концепція П.Куліша про роль Запорізької Січі складна, неоднозначна й суперечлива. В процесі еволюції вона зазнавала істотних трансформацій і на останньому етапі містила погляди, що цілком перекреслювали попередні. Оцінка П.Кулішем запорізького козацтва впливала з його історіософських поглядів на шляхи національного історичного процесу, з розуміння ним ролі культурного поступу, соціальної та національно-визвольної боротьби.

У ній можна умовно виділити три етапи. Перший – романтичний (що був характерним для всієї української літератури першої половини XIX ст.) – охоплював 1840–1846 рр. Знайомство з історико-літературними пам’ятками XVII–XVIII ст., матеріалами з фольклору й етнографії, здобутками європейського і національного романтизму в літературі, творами М.Гоголя, захоплення красою рідної мови, а також спілкування з Т.Шевченком, М.Костомаровим та М.Максимовичем справило вирішальний вплив на формування історіософських поглядів молодого письменника у ранній період.

Представники романтичного напрямку в історіософії, літературі й мистецтві розглядали історичне минуле як ряд звитяжних вчинків національних героїв у боротьбі за передові суспільно-політичні ідеали.

У романі “Михайло Чарнишенко”, поемі “Україна”, історичній праці для дітей і юнацтва “Повість об украинском народе” й меншою мірою у першій редакції “Чорної ради” (1846 р.) яскраво відображено національно-патріотичну ідейну спрямованість романтичного мислення П.Куліша. Особливо показовою щодо цього є поема “Україна”, де основну увагу зосереджено на змалюванні героїчних постатей запорізьких гетьманів XVI – першої половини XVII століть, що захищали край від турецько-татарської та польської експансії. Герої твору виступають втіленням національного духу, борцями за волелюбні прагнення українського народу, людьми, які свідомо жертвували життям в ім’я соціальної свободи і політичної незалежності. Намагаючись створити епопею рідної історії на взірць “Іліади” й “Одіссеї”, майстер слова спирався передусім на пам’ятки народно-поетичної творчості. Хронологічні прогалини в описі історичних подій молодий поет заповнював матеріалами з рукопису “Історії

русів”, стилізуючи їх під народні думи та історичні пісні. Політична, військова, соціальна, культурна характеристика Запорізької Січі й діяльності низки історичних діячів збігається з фактографічними оціночними матеріалами фольклорних пам’яток та “Історії русів”. Зі сторінок поеми запорізьке козацтво постає як ідеал суспільно-політичного життя українського народу. На жаль, Кулішеві не вдалося здійснити свій задум на належному мистецькому рівні. Після усвідомлення творчої невдачі він покинув працю, довівши поему до часів Богдана Хмельницького. Можливо, іншою причиною припинення роботи над твором було небажання торкатися теми українсько-російських відносин. Однак незважаючи на це, поема залишається цінним свідченням про тогочасні ідейні погляди письменника.

Отже, у сорокових роках Куліш дотримувався романтичної історіософської концепції. В названих творах він розглядав Запорізьку Січ як практичне втілення демократичних республіканських принципів, змальовував січовиків виразниками споконвічних заповітних прагнень українського народу, героїчними захисниками його соціальних прав і національної самобутності. “Не було в світі люду одважнішого й славнішого од греків і козаків; нема ж ні в кого й пісень луччих, як у греків та козаків”¹, – із захопленням наголошував письменник в епілозі до поеми “Україна”.

Однак, починаючи з другої половини 50-х рр., в історичних поглядах Куліша сталися значні зміни, що було засвідчено виданням другої редакції “Чорної ради” (1857 р.). Головним джерелом, на яке спирався письменник, працюючи над романом, був “Літопис Самовидця”. В основу сюжету твору покладено історичні події, що розвивалися у першій половині 1663 р. на Лівобережжі. Письменник майстерно змальовує перипетії гострої боротьби за булаву між кількома претендентами, висунутими старшинськими угрупованнями і запорожцями. Ставленник Москви кошовий отаман Іван Брюховецький за допомогою демагогічних обіцянок схилив на свій бік Запоріжжя, козацьку чернь та низи суспільства. За підтримки царського війська на чорній раді, що проходила під Ніжином 17–18 червня, йому вдалося здобути гетьманство. Якими Сомка, Василя Золотаренка й кількох інших полковників Москва дозволила стратити, чимало старшин було заслано до Сибіру. Наслідком егоїстичної політики кар’єриста Брюховецького стало неможливе об’єднання Лівобережної та Правобережної України під владою одного правителя. Через політичну короткозорість і безпринципність новообраного гетьмана Лівобережжя потрапило у ще більшу залежність від Московського царства. Отже, письменник зобразив один із доленосних моментів національної історії, коли настала трагічна розв’язка конфлікту між державницькими змаганнями національно свідомої козацької старшини й соціальними вимогами запорожців, селян та найбідніших прошарків суспільства. Ідеалом Куліша в романі була гетьманська держава, головна роль у політичній, економічній і культурній сферах якої мала належати козацькій старшині й заможному міщанству. В протектораті самодержавної Московії письменник вбачав запоруку політичної стабільності та захисту від соціальних заворушень. Найяскравішими образами, в яких втілено авторські ідеї, є наказний гетьман Яким Сомко і паволоцький полковник Іван Шрам. Письменник виразно розкриває ті причини, що перешкодили реалізації широких планів державного будівництва, накреслених Сомком та його прибічниками. Серед них Куліш називає втручання Москви, яка підігривала протистаршинські настрої черні й старанно роздмухувала вогнище соціального конфлікту,

слабку консолідацію еліти, зокрема користолубну політику окремих старшин, прихильників Василя Золотаренка. Значною мірою до поразки сомківців призвела і позиція запорізького козацтва, яке підтримувало свого кандидата Брюховецького.

У романі Куліш прихильно ставиться до городових козаків, у той же час неоднозначно характеризує роль Запоріжжя. Створена Хмельницьким українська козацька держава, на думку письменника, перейняла на себе всі суспільно корисні функції, які виконувала протягом двох століть Запорізька Січ (насамперед оборона краю від зовнішніх ворогів). Тепер же (тобто з другої половини XVII ст.) Запоріжжя, як гадає письменник, перетворилося на історичний анахронізм та стало вогнищем неспокою, соціальних заворушень, що зсередини розхитували суспільний лад. За твердженням Куліша, яке він вкладає в уста одного з головних героїв роману, з 60-х років XVII ст. Січ нібито стає гніздом для волоцюг, покидьків суспільства, притулком для кримінальних злочинців: “Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтіпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаянні в Січі да тільки п’янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величається, як порося на орчику”². Такі зневажливі думки про Січ полковника Шрама відбивали погляди частини козацької старшини, для якої “добрії молодці багато інколи діяли...шкоди по Вкраїні”(78). Проте загальноприйнятий авторитет фольклору, історичні та літературні твори (зокрема Шевченка і Гоголя) не дозволили Кулішеві однобічно висвітлювати роль Запоріжжя в українській історії. Образи запорожців, особливо батька Пугача та Кирила Тура, деякою мірою нейтралізують тенденційну авторську концепцію, втілену в розвитку сюжетної лінії й постатях старшини.

Січовий дід Пугач виступає в романі носієм і охоронцем кращих запорізьких традицій. Завдяки життєвому досвіду, розуму, чесності та справедливості він користується величезним моральним авторитетом серед запорізького товариства. Пугач завжди відстоює правду: повертає міщанам дві пари волів, захоплені полковим осавулом Гвинтовкою, знаходить Кирила Тура й з іншими кошовими дідами вершить над ним суд за викрадення Лесі. Він же найсильніше б’є засудженого кием. Пугач підтримує Брюховецького, гадаючи, що після перемоги на виборах той поширить демократичні порядки на все Лівобережжя. Але побачивши, що новообраний гетьман зневажає старі звичаї, насміхається над гідністю старих січовиків, плює на нього, кидає у вічі кар’єриві грізні докори і прокляття.

Справжнім запорізьким лицарем змальовано в “Чорній раді” Кирила Тура. Особиста хоробрість, безстрашність та військова майстерність характерні для цього героя, який війну з ворогами віри христової вважає головним завданням свого життя. Незважаючи на великі військові заслуги, він не цікавиться особистою кар’єрою. Не приваблюють також Кирила Тура й матеріальне збагачення та родинний затишок. Найціннішим у житті для героя-ідеаліста є особиста свобода, лицарська честь і військові подвиги. Він виявляє товариську вірність до свого побратима Черногора, благородство у взаєминах із Петром Шраменком, гостинність до захожих людей. Не роздумуючи, Кирило Тур іде на самопожертву, щоб урятувати життя ув’язненому Сомкові. Запорожець кохається в піснях та музиці, вміє захоплюючими оповіданнями й жартами розважити

товариство, його мова пересипана дотепним словом, прислів'ями і приказками.

Але, дотримуючись життєвої й історичної правди, Куліш змалював складний та неоднозначний характер, наділивши образ Кирила Тура типовими рисами запорожця XVII ст. Так, герой роману не завжди рахується із загальноприйнятою мораллю. Притаманні йому і деяка легковажність, непостійність, нестриманість. Український вертеп, інтермедії, легенди й перекази про Запорізьку Січ, народні думи та історичні пісні були тими основними джерелами, які використав письменник для створення образу Кирила Тура.

У романі автор наділяє січовиків такими позитивними рисами, як патріотизм, волелюбство, хоробрість, здатність до самопожертви, побратимство, за які вони “так припадали до душі всякому” (78) українцеві. Письменник позитивно характеризує поширені на Запоріжжі етичні ідеї, що мали багато спільного з народними уявленнями. “По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радості, ні печалі” (90), – говорить Яким Сомко. Для світогляду і життєвої поведінки січовиків були притаманними сила духу й характеру, самообмеження, вироблення здатності до переборення труднощів, звільнення від пут офіційних інституцій, родини тощо. Імпонувало письменнику й нехтування запорожців матеріальними благами. “...вони безпечно, да разом якось і смутно дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полу” (78), – безпосередньо від себе характеризує автор січовиків. Із захопленням пише Куліш про плекання на Січі старовинних народних звичаїв та фольклору: “...Запорожже іспоконвіку було серцем українським, (...) на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали” (78).

Отже, в романі письменник змалює складні, суперечливі образи низових козаків, дає неоднозначну оцінку Запоріжжю другої половини XVII ст. Куліш поєднав народно-поетичні й літературні романтичні уявлення про січовиків, як носіїв кращих рис і традицій українського народу, із своїм осудом запорожців за політичну несвідомість та участь у соціальних заворушеннях.

Елементи критики в оцінці ролі Запоріжжя було обумовлено тим впливом, який справив на художника слова “Літопис Самовидця”. Історична концепція Романа Ракушки-Романовського знайшла своє втілення в ідейному спрямуванні й образній системі “Чорної ради”. На думку М.Грушевського, одним із факторів, що спричинив сприйняття Кулішем суспільно-політичних поглядів Самовидця, було суб’єктивне перебільшення джерельної вартості літопису, що своїм ідеологічним забарвленням помітно відрізнявся від інших українських історико-літературних пам’яток³. Ознайомившись із “Самовидцем”, письменник почав ставитись із недовірою до інших козацьких літописів, згодом звернувся до творів польської історіографії⁴.

Таким чином, у п’ятдесятих роках Куліш поступово відходить від романтичних поглядів і звеличення національно-визвольної боротьби козацтва й звертає основну увагу здебільшого на соціальні взаємини в Україні у XVI–XVII ст.

Оспівування запорізького козацтва, що яскраво виявляється в двох поемах із збірки “Досвітки” (1862), не можна трактувати як свідоме повернення Куліша до традицій української романтичної поезії. Усвідомлюючи себе продовжувачем творчості Шевченка, він зробив спробу ідейно-тематичного та художнього наближення своїх поезій до творів Кобзаря. Тому, як слушно підкреслив М.Зеров, “Солониця” й “Кумейки” своїм освітленням козацьких війн наближаються до “Тарасової ночі”⁵. Подібно до творів попередника, Куліш у

вищезгаданих думках змальовує образ колективного героя - повсталих козаків та селян. Як і Шевченко, він чітко підкреслює соціальну мотивацію національно-визвольних рухів. Однак, на відміну від Кобзаря, основними визискувачами народу поет вважає орендарів, які були дуже непопулярними серед українців. Шляхта ж звинувачується в тому, що не цікавиться ходом справ у маєтках та становищем своїх підлеглих, з яких орендарі знущалися, скільки хотіли:

Закипіла по Україні
 Страшенна тривога,
 Як на шляхту піднялася
 Сірома убога.
 Піднялася за оранди
 За жидівські дуди,
 Що терпіли, – не стерпіли
 Убогії люди⁶.

Релігійний фактор у поемах відсутній. У “Солониці” й “Кумейках” Куліш прославляє учасників збройних повстань 1596 і 1638 років, основне ядро яких становили запорожці. Не можна не звернути уваги також на те, що майстер слова засуджує реєстрових козаків, частина яких виявляла хитання та проводила угодовську пропольську політику. Поет докоряє реєстровцям, які приєдналися до карального війська Жолкевського:

Повабились наші
 На мову лукаву
 Затоптали, закаляли
 Козацькою славу⁷.

Незважаючи на те, що повстання Наливайка й Павлюка закінчилися поразкою, він характеризує військові подвиги козаків, як найвиразніший прояв національного життя України. Куліш уславлює визвольну історичну роль козацько-селянських повстань, схвалює активне втручання предків у соціальне життя. Автор наголошує на справедливості збройної боротьби, вважає останню богоугодною справою, основним засобом збереження національної сутності. Виявляючи солідарність з героями національно-визвольних замахів, поет цим самим висловлює прихований протест проти сучасності:

Нехай буде, нехай буде,
 Коли Божа воля,
 Щоб росла в боях кривавих
 Українська доля!

Нехай знають на всім світі,
 Як ми погибали
 І, гинучи, свою правду
 Кров'ю записали⁸.

У присвяті Іванові Хильчевському, якою відкривається поема “Настуся”, Куліш закликає писати про минуле України, віддати належну шану козакам:

Оживи, козацька славо,
У бандурних струнах, –
Нехай предки звеселяться
У забутих трунах⁹.

Захоплення героїкою національної історії, “козацькою славою”, звичаями та побутом козацтва зумовило й вибір історико-побутової тематики цього твору, події в якому відбуваються у часи Хмельниччини. Драматизована картина повстання 1637 р., як ретроспектива, влітається в розвиток сюжетної лінії поеми. Йдучи за народно-поетичною творчістю (навіть композиційно “Настуся” складається з трьох пісень) і працями національної історіографії, Куліш словами старої Обушихи висвітлює причини кривавого польсько-українського конфлікту:

Що змогли, ляхи з нас драли,
Худібоньку забирали,
Наші бджоли піддирали,
Наші ниви продавали,
Біднили нас постоями,
Харчуванням, напоями.
Де нас люде шанували,
Там вони з нас глузували,
По-шляхетськи гордували¹⁰...

У творі ніде не помітно співчуття автора до панів. Навпаки, герої поеми висловлюються про “кляту” шляхту з гнівом та сарказмом. Поляки наділені жорстокістю, пихатістю, віроломством тощо.

Значним художнім досягненням Куліша можна вважати змальовані ним постаті старих козаків Гуні й Мороза. Отже, в поемі наявні елементи ідеалізації козаків, цих “сизокрилих орлів” і “молодих орлят”, що своєю “кров’ю святою” боронили “нашу правду, народну основу”. Причиною втрати української державності, здобутої 1648 р., автор вважає відсутність соціальної злагоди, те, що “встав брат на брата”.

До збірки “Досвітки” входить також поема “Великі проводи” присвячена подіям 1648 р., де, за словами М.Зерова, Куліш “немов визволяється від Шевченкової образної спадщини та пробує занотувати в постаті Голки своє ставлення до козацтва, що вже виявилось було у “Чорній раді”¹¹. У творі майстер слова виразно показав внутрішні суперечності у таборі повсталих. З одного боку, це ресестрові й надвірні козаки, що перейшли на сторону Хмельницького (панцерний полк Голки), а з іншого, – “бурлаки, лугарі, дейнеки”, “гайдамаки”. Запорізьке козацтво змальовано як несвідома маса, засліплена жадобою помсти і грабунку. Головний герой поеми даремно намагається приборкати низькі інстинкти голоти, привчити неорганізовані юрби повстанців до порядку та дисципліни. Керуючись християнськими заповідями, він, де тільки можна, уникає даремного кровопролиття. Тому великодушний лицар відпускає полонених гадяцьких шляхтичів, рятує від неминучої жорстокої розправи євреїв. Захоплене майно він не дозволяє грабувати, а наказує обернути на військові потреби. Все це викликає велике незадоволення серед основної маси повсталих, які підозрюють його у симпатії до ворогів. Після того, як кохання до панни

Рарожинської перемагає в Голці почуття обов'язку перед Україною, він стає на шлях примирення з поляками й випускає без бою Вишневецького на Правобережжя. Звинувачений у зраді, головний герой гине від рук кривоносівців. Двоїсте ставлення до козацтва в поемі свідчить про наявність суперечностей у свідомості Куліша. Можливо, це викликано прагненням привернути увагу сучасників до проблеми консолідації суспільства, яку він справедливо вважав основною передумовою здобуття національної незалежності:

Розкується, покидає
Кайдани Вкраїна,
Аби у всіх була воля
І дума єдина¹², –

використовуючи фольклорні мотиви, неодноразово повторює поет у своїх філософських роздумах про долю Батьківщини.

В “Дунайській думі” Куліш наводить польсько-шляхетські та українські погляди на причини взаємного антагонізму. Згідно з першою точкою зору, головні заслуги магнатів полягали у здійсненні процесу колонізації й обороні від татар незаселених степових просторів:

Вони узгряниччя
Людом осадили,
Од татарви безбожної
Землю захистили.

Порядок давали
Городам і селам.
Процвітала Україна
Багата, весела¹³.

В поезії подано також оцінку соціального значення козащини шляхетськими колами:

То голога п'яна,
Мужичії діти,
Що не хочуть у вельможних
Ласки запобігти.

То сірома темна,
Винники, дейнеки,
Прошпетившись, утікають
У степи далекі.

То злодійство хиже
Криється від кари...¹⁴

З іншого боку, у думі, що має загалом публіцистичний характер, викладено погляди української сторони. Головною причиною національно-визвольної війни виступає тут, як і в інших творах, соціальне гноблення:

Що ви Україну
Як сад ізкрасили
І сльозами підданськими
Всі трави зросили;

Що наша Вкраїна
Стала шляхті раєм,
А ми, її рідні діти,
По степах блукаєм¹⁵.

Цими рядками Куліш визнає право боротьби пригноблених проти несправедливого устрою. Проте поет слушно підкреслює, що польсько-український конфлікт мав негативні наслідки для обох ворогуючих сторін. Знесилені взаємним поборюванням, вони врешті-решт потрапили під владу Росії. Після ліквідації Запорізької Січі одна частина козаків змушена була тікати у турецькі володіння, іншу – згодом було переселено на Кубань. Колишні січові землі були роздані російським дворянам:

Хто ж панує-бенкетує
В Великому Лузі?

Сумно по Сибіру
Вигнанці дубують,
А по селах українських
Хижаки панують.¹⁶

У художніх творах, що були написані після “Досвіток”, Куліш дотримується протилежних концепцій. Винятком може бути лише вертепна містерія “Іродова морока” (1865 р. автор надіслав першу редакцію до львівської “Правди”), яку М.Грушевський вважає одним “з найбільш яскравих і талановитих – при всій своїй гротесковій безцеремонності – виявів традиціоналістичного козакофільства”¹⁷. Головним героєм твору виступає безстрашний запорожець-невмирака, який перемагає Смерть та визволяє Правду (Україну) з-під влади Ірода (московського царя) і Кривди (московської імперії). В особі запорожця Куліш відповідно до традицій народно-поетичної творчості змалював узагальнений образ воїна, захисника України від іноземного поневолення. У пісні козак висловлює свою історичну місію такими рядками:

Треба жити, треба й бити
Наша доля така!
Треба бити Москалюгу
Погану личину,
Боронити від нахаби
Матір Україну.¹⁸

Незважаючи на страшне національне та соціальне гноблення, про яке розповідається у містерії, московським загарбникам не вдалося знищити народного духу. Поки серед українців буде жити історична пам’ять і національні традиції, жоден ворог не зможе торжествувати над ними перемогу. Втілені в образі козака визвольні ідеї, за задумом письменника, мали кликати український народ до боротьби за свободу й незалежність.

В 1863 – 67 рр. Куліш перебуває на службі у Варшаві, де в місцевих архівах та бібліотеках ретельно вивчає джерела з української історії XVI–XVIII ст. Під впливом польських архівних матеріалів його історіософська концепція еволюціонує до різко негативного засудження козацтва у цілому. Другою причиною трансформації поглядів Куліша був його конфлікт з українською інтелігенцією Наддніпрянщини й Галичини, що почався із середини 60-х рр. і завершився цілковитим розривом, який настав після виходу тритомної “Истории воссоединения Руси” (1874–1877). Нарешті, критика проблематики Шевченкових творів вимагала протиставити ідеології Кобзаря власні погляди на хід історичного процесу в Україні. Як бачимо, різка оцінка ролі козацтва, і Запорізької Січі зокрема, залежала не лише від наукового прагнення запобігти нездоровій, на думку Куліша, ідеалізації доби.

Будучи, за словами С.Єфремова, “вдачею, типом, способом думки й поведження чужий для демократичного українства”¹⁹, дослідник звинувачував свідоме громадянство у козакофільстві та романтичних поглядах на національну історію. На відміну від представників класичної народницької історіографії XIX ст., він вважає виразниками культурної й державотворчої тенденції в українському суспільстві тільки аристократію і заможні прошарки людності. На його думку нижчі суспільні верстви були носіями відцентрових сил, анархічних устремлінь в історичному процесі. Вчений також доходить висновку, що “козаки были только войско или общество, но государством быть не желали”²⁰. Цією тезою він заперечує процес тягlosti традицій національної державності від часів Київської Русі, оскільки вилучає 300-річний період існування Запорізької Січі та Української гетьманської держави. Внаслідок нехтування національним визвольним аспектом історичного процесу ця доба постає у Кулішевому освітленні як час безперервної соціальної боротьби, що завдала, мовляв, непоправної шкоди розвитку національної культури. Зокрема історик дотримувався думки, що вона начебто призвела лише до руйнування здобутків шляхетської цивілізації, не даючи нічого взамін. Такі погляди знайшли своє остаточне втілення в антиісторичному реакційному памфлеті “Козаки по отношению к государству и обществу” (1876), в якому відсутнє зважене та обгрунтоване висвітлення об’єкту дослідження.

Отже, прагнення сказати нове й сміливе для свого часу слово в науці призвело під впливом ряду об’єктивних і суб’єктивних причин до створення Кулішем власної схеми історичного процесу, якій були притаманні тенденційність, деформований аналіз фактів, викривлене розуміння закономірності розвитку подій.

Ці погляди Куліша яскраво відбиті в багатьох творах, що ввійшли до складу збірок “Хуторна поезія” (1882) та “Дзвін” (1893). Громадсько-політична лірика поета об’єднується у 4-х тематичних циклах: роль козацтва, польської шляхти і російського самодержавства в українській історії; місце Шевченка у суспільно-політичному й культурному процесі; роль Костомарова в історіографії; Куліш та українська інтелігенція. Розробляючи історичну тематику, він у названих збірках повністю відійшов від українських народних, історіографічних, літературних традицій і досвіду своїх попередників. Збіднене й звужене зображення минулого, тематична одноманітність і повтори завдали значної шкоди мистецьким якостям збірок. Як слушно зазначав М.Зеров, “одна і та сама тема розробляється в кількох віршах підряд, і стосуються всі ті вірші між собою, як варіанти одного задуму, як ряд послідовних нарисів одного і того ж

предмета. Куліш ніколи не втомлювався говорити на теми української культури минулої чи майбутньої – про культуртрегерство московських царів та польської шляхти, про руїників дейнек та гайдамацьких істориків, – так, що навіть того самоповторення не видержував його літературний хист²¹. Завдяки тенденційності, публіцистичному запалу, різкості й гостроті висловлювань більшість віршів мають невисокий художньо-естетичний рівень. Часто Куліш просто декларує власні думки, не втілюючи їх у високохудожніх образах, не надаючи їм належної естетичної досконалості. Це стосується насамперед таких поезій, як “Гімн єдиному цареві”, “Гімн єдиній цариці”, “Петро та Катерина”, “До Тараса на небеса”, “Козацьким панеґристам” тощо. Частина образно-виражальних мовних засобів, якими користувався поет, справляє відштовхуюче враження своєю розкутістю, грубістю, вульгарністю.

В поезії “Ключ розуміння” він засуджує форму збройної боротьби проти польського гніту. Куліш вважає, що, тільки розвинувши вищі, ніж у поляків, форми культурного життя, українці змогли б задовольнити свої соціально-політичні потреби:

Не мечем було нам Польщу воювати:
Розумом , талантом, словом тим святим,
Предковичним скарбом, що в нас ні одняти,
Ні вкрасти не вдасться деспотам тупим.²²

300-річний період національно-визвольної боротьби для поета - це “путь хижацтва скверний”, криваві бунти “гірких п’яниць та розбишак великих”, що завдали непоправної шкоди шляхетській цивілізації й культурі. Тому Куліш закликав сучасників відійти від заповітів “предків диких”, не пишатися “розбоєм лютим”, висловив думку про необхідність гармонійного співжиття вищих і нижчих верств суспільства.

У поезіях 60-90-х рр. козацтво виступає як суцільна руїницька сила, що не керується жодними конструктивними ідеями, тільки ненавистю, прагненнями до вбивств, грабунку та іншими низькими інстинктами. Негативними барвами змальовує поет Запорізьку Січ, характеризуючи її як притулок для декласованих елементів і кримінальних злочинців, як небезпечне вогнище всіх соціальних конфліктів XVI–XVII ст.:

Ні! З порядком господарнім
бились гольтяпаки,
через лінощі нетяги,
через хміль бурлаки.

Павлюківці й Хмельничане
хижаки-п’яниці
дерли шкуру з України,
як жиди з телиці,

Не герої правди й волі
в комиші ховались
та з Татариним дружили
з Турчином єднались.

а зідравши шкуру, м’ясом
з Турчином ділились,
поки всі поля кістками
білими покрились.

Утікали туди слуги,
що в панів прокралась,
і, влизнувши з рук у ката,
гетьманами звались.

Не поляже, кажеш, слава ?
Ні, кобзарю-брате!
Прокляла своє козацтво
Україна-мати.²³

Натомість Куліш прославляє Петра I та Катерину II. Перший виступає “освіченим монархом”, котрому вдалося приборкати запорізьку сваволю. Однією з головних заслуг Катерини II, поряд із ліквідацією Кримського ханства та освоєнням Північного Причорномор’я, Куліш вважає зруйнування Запорізької Січі:

Розбоями й руїною неситу
Гадюку за Порогами ти вбила,
І голову східно ядовиту
Залізною п’ятою роздавила.²⁴

Так писав поет, не шкодуючи чорних епітетів та порівнянь для оцінки організації українського козацтва. Як бачимо, у розглянутих поезіях Куліш відходить не тільки від історичної, а й від художньої правди. Такі твердження були піддані справедливій критиці М.Костомаровим, І.Франком та багатьма іншими представниками свідомої інтелігенції.

Ідейні позиції Куліша залишаються незмінними і в драматичних творах, що були написані у 80-ті рр., зокрема в трагедії “Байда, князь Вишневецький”(1884). У центрі драми конфлікт між культурницькими й руїницькими тенденціями історичного процесу XVI ст. Головний герой твору, маючи дуже мало спільних рис з історичним князем Дмитром Вишневецьким, виступає рупором тенденційних авторських ідей. Цьому шукачеві правди протистоїть запорізький кошовий Ганжа Андигер, якому властиві владолюбство, заздрість, підступність і надмірна жорстокість. Він готовий зректися християнської віри й прийняти іслам, аби тільки йому дозволили власними руками стратити Байду. Це прохання вражає навіть турків. Запорізький гетьман – “душа того козацтва, Що в нього здобич, – віра, честь і правда”²⁵. Метою його діяльності є поширення січових звичаїв на весь світ: “Уся вселенна під нашим присудом козацьким буде. Почезне панська сила навіжена, І раюватимуть всі вбогі люде”²⁶.

Однак, в інтерпретації автора такі порядки є втіленням жорстокої диктатури юрби. “В очах Куліша, – підкреслював Ю.Шевельов, – козацько-розкладові впливи спотворили всю історію України і ставлять під великий знак питання майбутнє нації. Саме так кінчається Кулішів “Байда”. Гине Андигер, гине й Байда. Історія України неминуче катастрофічна”²⁷.

В другій драмі “Петро Сагайдачний” показано діяльність гетьмана по приборканню запорізької вольності та розвитку культури.

У заключному творі трилогії “Цар Наливай” Куліш тенденційно зображує козацько-селянське повстання під проводом Северина Наливайка. П’єса переобтяжена надмірностями в осуді повсталого народу за його помсту гнобителям. Образ Наливайка, котрий змальований жорстоким руїником і виступає як “цар п’яницький”, “дух війни, наслідник бога Марса”²⁸, має позаісторичний характер. Такими ж п’яницями, грабіжниками та гвалтівниками виступають у творі й інші провідники повсталих – Мамай, Колій, Палій. Їхні прізвища в даному разі є персоніфікацією зла й жорстокості. Сучасна наука переконливо спростувала такі погляди Куліша. Збройна форма боротьби за тих історичних умов була головним засобом розв’язання національного і соціального питання.

Однією з основних причин, що звели нанівець державотворчі процеси в Україні у другій половині XVII–XVIII ст., Куліш слушно вважав відсутність

соціальної рівноваги. Звідси його ставлення до Запоріжжя, де після утворення гетьманської держави збиралися радикальні елементи, що часто виступали проти уряду. Відомо, якої шкоди державницьким змаганням Івана Виговського, Якіма Сомка та Петра Дорошенка завдала несвідома політика запорожців. Проте водночас Запорізька Січ становила постійну небезпеку для Московії не лише як джерело соціальної нестабільності, а і як інститут українського демократизму.

Звичайно, здобуття чорноморського побережжя мало велике значення для розвитку економіки південного сходу України. Але освоєння цих земель провадилося за рахунок створення величезних поміщицьких латифундій та використання кріпацької праці.

Отже, погляди Куліша на роль козацтва, та Запорізької Січі зокрема, зазнали радикальної трансформації у процесі еволюції останніх. Характеризувати їх потрібно в широкій історичній перспективі суспільного розвитку, у взаєминах із національною фольклорною традицією й літературним процесом у цілому. Романтичні козакофільські тенденції раннього періоду творчості Куліша поступилися місцем критицизму 50–60-х рр. А трактування історичного процесу як боротьби культурницьких, цивілізаційних і руїнницьких, деструктивних начал разом із гіперболізацією соціального аспекту поступово призвело до тенденційної, негативної оцінки козацтва в українській історії. Для деякої “реабілітації” письменника варто навести цікаві думки, які висловив М.Грушевський. Він вважав, що виступи Куліша проти козацтва у художніх творах 70–90-х рр. були викликані полемічним запалом²⁹. Насправді ж, “серед цих полемічних екстратур все-таки протягається та ідеологічна класова нитка, котру снує Куліш на протязі всієї своєї роботи: ідеологія “статочних кармазинів”, хуторян, яку він віднайшов у своїй улюбленій книзі старого завіту: “Самовидці” і взяв на себе її продовжувати в другій половині XIX віку”³⁰.

¹ *Куліш П.О.* Україна // Пантелеймон Куліш. Твори. – Берлін, 1923. – Т. 3. – С. 11.

² *Куліш П.О.* Чорна Рада // Пантелеймон Куліш. Вибрані твори. – К., 1969. – С.79. Далі під час посилання на роман сторінка вказуватиметься у тексті.

³ Див.: *Грушевський М.С.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР. – Ленинград, – 1932. – Т.І. – С157–192.

⁴ Див.: *Куліш П.А.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской // Пантелеймон Куліш. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1969. – С. 488.

⁵ *Зеров М.К.* Українське письменство XIX ст. // Микола Зеров. Твори в двох томах. – К., 1990. – Т.2. – С. 205.

⁶ *Куліш П.* Кумейки // Пантелеймон Куліш. Вибрані твори. – К., 1969. – С. 307-308.

⁷ *Куліш П.* Солониця // Пантелеймон Куліш. Поезії. – К., 1970. – С. 55.

⁸ *Куліш П.* Кумейки // Пантелеймон Куліш. Вибрані твори. – К., 1969. – С. 310.

⁹ *Куліш П.* Настуся // Пантелеймон Куліш. Поезії. – К., 1970. – С. 82.

¹⁰ Там само. – С. 100.

¹¹ *Зеров М.К.* Названа праця. – С. 205.

¹² *Куліш П.* Великі проводи // Пантелеймон Куліш. Поезії. – К., 1970. – С. 155.

-
- 13 *Куліш П.* Дунайська дума // Там само. – К., 1970. – С. 72.
14 Там само. – С. 75.
15 Там само. – С. 76.
16 Там само. – С. 80.
17 *Грушевський М.* Перша редакція “Іродової мороки” Куліша // Україна. – К., 1927. – Кн. 1–2. – С. 95.
18 *Куліш П.* Іродова морока // Там само. – С. 102.
19 *Єфремов С.О.* Без синтезу // С.О. Єфремов. Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С. 229.
20 *Куліш П.А.* История воссоединения Руси. – СПб, 1874. – Т.2. – С. 92.
21 *Зеров М.К.* Від Куліша до Винниченка // Микола Зеров. Твори в двох томах. – К., 1990. – Т.2. – С. 250–251.
22 *Куліш П.* Ключ розуміння // Сочинения и письма П.А.Кулиша. – К., 1908. – Т.2. – С. 35.
23 *Куліш П.* Слава // Там само. – Т. 1. – С. 314-315.
24 *Куліш П.* Гімн єдиній цариці // Там само. – Т.2. – С. 38.
25 *Куліш П.* Байда, князь Вишневецький // Василь Мова / Лиманський / . Куліш, Байда і козаки. – Нью-Йорк, 1995. – С.199.
26 Там само. – С. 191.
27 *Шевельов Ю.* Василь Мова і Кулішева школа в українській публіцистиці і поезії // Там само. – С. 66.
28 *Куліш П.* Цар Наливай // Сочинения и письма П.А.Кулиша. – К., 1910. – Т.4. – С. 389, 415.
29 Див.: *Грушевський М.С.* Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – К., 1927. – Кн. 1–2. – С. 9–38.
30 Там само. – С. 38.